УДК 82-343.09

Руссова В.М.

ФОРМУВАННЯ ЛІТОПИСНОГО КАНОНУ ЛЕГЕНДИ ПРО ХРЕЩЕННЯ РУСІ

Стаття присвячена дослідженню структури літописного оповідання про хрещення Русі, текстологічному і порівняльному аналізу літописних оповідань про апостола Андрія, хрещення Ольги, прийняття християнства князем Володимиром і хрещення киян у літературі часів Київської Русі.

Ключові слова: *літературна історія, історіографічна проза, агіографія, літописний канон, легенда, літературна інтерпретація.*

Статья посвящена исследованию структуры летописного сказания о крещении Руси, текстологическому и сравнительному анализу летописных сказаний об апостоле Андрее, крещении Ольги, принятии христианства князем Владимиром и крещении киевлян в литературе времен Киевской Руси.

Ключевые слова: *литературная история, историографическая проза, агиография, летописный канон, легенда, литературная интерпретация.*

The article is devoted to the investigation of the structure of chronicle sagas about Christening of Rus, textual and comparative analysis of the chronicles about apostle Andriy, christening of Olga, baptizing of Prince Volodymyr and performing of christening of Kyivers in the literature of Kyivan Rus.

Key words: *literary history, historiography prose, hagiography, annalistic canon, legend, literary interpretation.*

Ще в «Історії української літератури» М. Грушевський припускав, що у формуванні «Повісті минулих літ» був так званий «докнижний період», що «спочатку се була збірка київських переказів – повістей і пісень, скомбінованих і подекуди пояснених, інтерпретованих укладчиком, без років, без хронології, яка з'явилася тільки потім, так само як і короткі порічні записи» [5, с. 109]. Учений спирається на «стару гадку», висловлену М. Костомаровим, Соловйовим, Бестужевим-Рюміним, «про первісну «Повість временних літ», яка доходила до охрещення Русі за Володимира» [5, с. 108]. Відтак пізніші вставки, переробки, пов'язані, зокрема, з хрещенням Володимира і Русі, з'явилися через прагнення надати зображеним подіям іншої перспективи, висунути нові історичні теорії. М. Грушевський переконаний, що «цикл» про хрещення Русі з'явився у «післяволодимирову добу» і був скомпонований з різночасового і різнорідного матеріалу, набувши прагматичного, ідеологічного забарвлення у всій структурі літопису.

Застосовуючи визначення «літописне оповідання про хрещення Русі», маємо на увазі передусім «цикл оповідок», об'єднаних одним стратегічним задумом та однією темою, хоч насправді ті оповідки розосереджені в різних місцях літопису – згідно хронологічного принципу викладу матеріалу. Є всі підстави стверджувати, що саме в «Повісті минулих літ» остаточно сформувався літописний канон легенди про хрещення Русі, але цей процес відбувався поступово і різними шляхами. Звернемося до деяких прикладів.

Коли і за яких обставин з'явилася у «Повісті» оповідка про «ходіння апостола Андрія»? Ще у XIX віці авторитетні історики церкви і дослідники вважали цю оповідь історично достовірною. Зокрема, Макарій був переконаний: «В корінннній Росії св. Апостол Андрій проповідував євангеліє не комусь, а, без сумніву, тутешнім мешканцям, предкам нашим – слов'янам» [11, с. 37]. Його підтримував візантознавець В. Висильєвський: «Дивовижне сказання про просвіщення Руської землі Первозванним апостолом, внесене у наш первоначальний літопис, жодним чином не можна вважати винаходом чи пустою вигадкою місцевих марнолюбців і перебуває в тому чи іншому зв'язку із найдавнішими переказами» [1, с. 41]. У XIX ст. були навіть спроби археологів відкопати на київських горах рештки хреста, поставленого апостолом Андрієм, але та затія не дала жодних результатів [17, с. 61].

Одним із перших засумнівався у правдивості легенди про мандрівку апостола Андрія по Дніпру і до Новгорода В. Татіщев [20, с. 81].

Критикували це оповідання і відомий історик церкви Є. Голубинський [2, с. 29], дослідник І. Малишевський [12], український історик Н. Полонська [15], російський учений О. Шахматов [23]. У XX ст. мандрівку Андрія світська історіографія трактувала однозначно як легенду (Б. Греков, Б. Рибаков, Ю. Брайчевський, М. Гордієнко, М. Котляр). О. Рапов вважає, що ця легенда виникла між 1113 і 1119 роками (в період князювання Володимира Мономаха) і була зумовлена конкретними історичними подіями. Зокрема, це пов'язано з конфліктом інтересів Русі та Візантії на Босфорі та Дунаї, внаслідок чого розпочалася війна. Володимир Мономах послав свої війська на Дунай, які зайняли там міста, а Візантія в цей час спробувала тиснути на Русь по церковній лінії: візантійська дипломатія повинна була навести вагомий аргумент – раз ви прийняли від нас християнство, то це означає, що повинні нам підкоритися [13, с. 186-187]. «Як контраргумент, – пише О. Рапов, – і повинно було з'явитися повідомлення про мандрівку апостола Андрія до східних слов'ян» [17, с. 64]. Але ця легенда вставлялася в літопис неуважно, з поспіхом. І все ж вона увійшла до зводу, відредагованого Сильвестром у 1118 чи 1119 році, і мала для утвердження християнської ідеї провіденційне значення.

За візантійськими писемними джерелами, мешканці Русі хрестилися і до офіційного хрещення у 988 році. Зокрема, Константинопольський патріарх Фотій в одному із своїх послань зазначав: «І настільки розгорілося їх [русів] бажання і ревність віри, що вони прийняли єпископа та пастиря і з великим завзяттям прийняли християнське віровчення» [18, с. 279-280]. Історики припускали, що це було хрещення або купців (Б. Рибаков), або учасників походу русів на Константинополь у 860 році (А. Сахаров). У біографії Костянтина Багрянородного сказано: «І народ росів, войовничий та безбожний, він, Василій Македонянин, щедро роздаючи золото, срібло і шовковий одяг, привернув до перемовин і, уклавши з ними мирний договір, переконав їх стати учасниками спасенного хрещення» [18, с. 280-281]. Як припускають дослідники (Д. Чертков), сталося це в 866 чи 867 році [22, с. 158-159]. Б. Рибакову вдалося довести, що один із походів київських князів Аскольда і Діра на Візантію відбувся у 874 році. Учений висловив припущення, що саме після цього походу був укладений мирний договір поміж Руссю та Візантією, після чого на Русі з'явився грецький архієпископ, який проводив хрещення русів [19, с. 170].

Жодне з перерахованих «охрещень» русів не потрапило на сторінки «Повісті минулих літ». «І це цілком зрозуміло, – вважає О. Рапов. – В обставинах напруги русько-візантійських відносин 1116-1119 рр. було недоречним говорити про ці факти, які знову ж таки могли використати візантійські політики з корисливою метою» [17, с. 101].

Історик церкви Макарій намагався довести, що просвітителі і місіонери Кирило та Мефодій були причетні до християнської пропаганди на Русі [11, с. 287]. Про діяльність Кирила та Мефодія розповідається у багатьох джерелах, зокрема і в творі «Про письмена» Чорноризця Храбра, який був відомий на Русі (дійшов до нас у 73 списках XIV-XVIII ст.). Йдеться про них і в «Повісті минулих літ» під 898 роком [14, с. 483]. Хто такі були «словіни» – літопис не тлумачить, а лише зазначає, що на ту пору вони вже були охрещені.

Заплутаним є епізод у тексті, де говориться про те, що учителем словінського народу є апостол Андроник (Андрій?), а заодно й апостол Павло. Цей фрагмент зовсім не узгоджується з легендою про мандрівку по Дніпру апостола Андрія, загадковою виглядає постать Андроника, вільно взаємозамінюються етнічні назви «словіни» і «руси». Очевидно, літописний текст (зокрема і в цьому місці) формувався поступово, переписувався різними людьми, тому й з'явилися нелогічні висловлювання, плутанина у відображенні подій, накладання одних текстів на інші, відтак і місія Кирила та Мефодія на Русь видається неправдоподібною. Цей суперечливий момент тривалий час обговорювався у науці, але переважила думка про те, що на сьогодні не відомі документи, в яких би говорилося про відвідини Русі Кирила та Мефодія і про поширення ними християнства. Тому окреслений вище епізод більше схожий на суміш різних повідомлень, які в сукупності своїй не відображають реальні події, але в плані ідеологічному та літературно-художньому символізують роль Кирила та Мефодія як творців кириличної азбуки, якою скористалися і на Русі.

У договорі Ігоря з Візантією 944 року є вельми цікаве місце, яке висвітлює стан охрещеності на Русі на ту пору: «Иже помыслить отъ страны Рускыя раздрушити таковую любовь, и елико ихъ священне прияли суть, да приимуть мѣсть отъ Бога Вседѣржителя, осуженне и на погибель, и сий вѣкъ и в будущий; а елико ихъ не крещено есть, да не имуть помощи отъ Бога, ни от Перуна» [14, с. 507]. Як видно, договір як зважений державний документ враховував, що серед киян є як охрещені, так і поганини, але перед законом вони вважалися рівними. Можливо, це місце у літописі дало підставу гадати деяким історикам (В. Ламанський [8, с. 133], Н. Полонська [15, с. 58]), що в середині X ст. у Києві був християнський осередок, який тримався церкви св. Іллі, котра також згадується у договорі: «Мы же, елико насъ крестилися есмы, кляхомся церковью святаго Ильи в зборнѣй церкви, и надлежащимъ честнымъ крестомъ, и хоротьею сею, хранити же все, еже есть написано на ней» [14, с. 512]. Отже, якась частина договірної сторони від русів разом з греками клялася на хресті у церкві св. Іллі, що є цілком вірогідним фактом. М. Левченко писав, що договір Ігоря з Візантією є свідченням значних успіхів у християнізації Русі [9, с. 165-166], а

Б. Греков розглядав цей договір як «ценнейший документ», який доносить свідчення про те, що при Ігореві християнство на Русі було добре відоме [3, с. 477]. Б. Рибаков характеризував епоху Ігоря та Ольги як переломну у ставленні до християнства [19, с. 367-368].

Наступний епізод у формуванні літописного оповідання про хрещення Русі – хрещення княгині Ольги в Константинополі, що розлого описано в «Повісті минулих літ». Початок біографії княгині Ольги поклав Яків Мних, який творив у середині XI ст. Без сумніву, після хрещення Ольга була зацікавлена у розповсюдженні християнства у Київській державі, оскільки збільшення кількості християн привело б до підсилення її позицій на престолі. Проте «Повість минулих літ» дуже скупо оповідає про християнську діяльність Ольги (відзначимо хіба що епізод, у якому йдеться про намагання княгині прилучити до Христової віри сина Святослава). Коли Ольга померла, то поховали її за християнським звичаєм: «И по трехъ днехъ умре Ольга (...) и несъше погребоша ю на мѣстѣ. И бѣ заповѣдала Олга не творити трызны надъ собою, бѣ бо имущи прозвѣтера и тъ похорони блаженну Олгу» [14, с. 532]. Літописець називає княгиню Ольгу «предтечею християнства» на Русі.

Ідейним та художнім ядром оповідання про хрещення Русі є діяльність Володимира у 80-х роках X ст., апогеєм якої і було літо 988 року, коли князь офіційно проголосив віру Христову державною релігією. Про прийняття християнства князем Володимиром та киянами написано багато, але більшість авторів (переважно історики, релігієзнавці) лише коментували (а іноді просто переказували) літописні повідомлення під 986, 987, 988 роками. Філософів цікавив зміст та спрямування бесіди грецького філософа з Володимиром, а літературознавці досить мало переймалися художніми особливостями цієї частини оповідання.

За «Повістю минулих літ», уже після болгарського походу (985 рік) Володимир розпочав пошуки нової релігії, яка б могла замінити язичництво. У літописі вміщено епізод про те, як князь вибирав нову віру [14, с. 554-582]. Декотрі дослідники цього епізоду вважали, що в його основі лежать різноманітні легенди і сказання, тому наведеним там фактам не слід довіряти [23, с. 75-103; 16, с. 25-26; 6, с. 11-14]. Проте ця оповідка певним чином відображає реальну дійсність, оскільки Володимиру, звичайно, довелося вибирати ту релігію, яка більше підходила Русі у той час.

Розповідь про вибір віри Володимиром змодельована за літературною схемою: до князя за чергою приходять представники ісламу, іудаїзму, християнства і розкривають перед ним особливості своєї віри. У двох перших випадках Володимир є просто слухачем, а з грецьким філософом, який викладає основи християнства, він вступає в діалог, ставлячи йому після значного за обсягом монологу декілька коротких запитань, після чого приймає рішення схилитися до християнства, розіславши своїх «мужей», аби вони ще самі «випробували» переваги нової віри.

О. Шахматов вважав, що вся та оповідь про зустрічі Володимира з представниками різних віросповідань, про посольства в інші країни для перевірки віри не має під собою реальної основи, є «искусственной» (а точніше сказати б, літературною) вставкою, зробленою для того, щоб заповнити проміжок у літописі між двома розповідями: бесідою грецького філософа з Володимиром (986 рік) і походом Володимира на Корсунь (988 рік) [24, с. 131-161].

Промова Філософа має книжне походження, оскільки за формою і змістом є коротким довільним переказом Старого і Нового Заповітів. Автор Промови Філософа (на наш погляд, імовірно, літописець Нестор) скористався у процесі складання літопису біблійним текстом і, можливо, апокрифічною легендою, виклавши цей уривок в «авторській редакції». Тут доречно звернутися до спостережень І. Франка над апокрифічними легендами. У своїй розлогій студії про апокрифи, що була передмовою до 5-томного видання цих пам'яток, він перераховує найбільш відомі легенди (за індексом заборонених книг 1644 року), до яких входять і легенди про Адама та Єву.

До складу «Повісті минулих літ» літописцем кінця XI – початку XII ст. уведено було оповідь про найголовнішу подію у циклі розповідей про розповсюдження християнства на Русі – хрещення Володимира, киян і всіх русів. Відповідно до нього, князь Володимир Святославич без очевидних на те причин здійснив похід на візантійський град Херсонес (за літописами – Корсунь), захопив його, змусив візантійських імператорів Василія і Костянтина видати їхню сестру Анну за себе заміж, а перед одруженням охрестився у християнську віру. Після того візантійські священики того ж 988 року охрестили княжих родичів і бояр, а також усіх киян, за чим настала черга охреститися всім руським землям [14, с. 582-596].

Цей епізод названий дослідниками «Корсунська легенда» і прийнятий багатьма з них як безсумнівний. Але вже Є. Голубинський висловив серйозні сумніви щодо правдоподібності «Корсунської легенди», припустивши, що цей запис є вигаданим [2, с. 122-123]. Ця думка пізніше була активно підтримана О. Шахматовим [23, с. 131-161; 24, с. 396] та М. Присєлковим [16, с. 274], Д. Лихачовим [10, с. 335-337], А. Кузьміним [7, с. 125]. Правда, ті сумніви стосувалися переважно речей історичних: датування хрещення (тут велася досить жвава дискусія – Є. Голубинський, В. Розен, П. Лебединцев, О. Соболевський, М. Грушевський, М. Левченко, В. Пашуто, А. Кузьмін, В. Рапов, Ю. Брайчевський). Немає потреби детальніше зупинятися на цій та інших дискусіях, викликаних змістом «Корсунської легенди», бо в цьому випадку краще пригадати блискучу наукову розвідку І. Франка «Святий Климент у Корсуні. Причинок до історії старохристиянської легенди». Автор статті належав до категорії тих учених, котрі вважали, що за традицією про перебування папи Климента в Корсуні немає

«історичного ядра», як і за традицією про проповідь апостола Андрія на землях України. Проте це не завадило І. Франкові пильніше приглянутися до цього вигаданого оповідання, оскільки воно зацікавило його вектором на нашу духовну історію, переплетенням із історією слов'янських просвітителів Кирила та Мефодія, із літописними оповіданнями про хрещення Русі, навіть з автокефальними поривами руської церкви в XI ст.: «Тексти різних версій і паростей сеї легенди, – писав І. Франко, – належать до найстаріших пам'яток староруського письменства, ба, що більше, на основі тих, первісно грецьких текстів, були у нас, у Південній Русі, зложені й оригінальні або напіворигінальні літературні пам'ятки» [21, с. 22-23].

М. Грушевський звертає увагу в «Корсунські легенді» на те, що остаточне рішення охреститися Володимир прийняв завдяки провидінню: «Виявилося, що ніякого певного рішення у Володимира нема; в оповіданнє вриваються мотиви з тих версій, де корсунський похід, очевидно, служив провидінню способом, щоб привести Володимира на християнську віру незалежно від його замірів і плянів: він ухиляється від охрещення до останнього, але хороба і чудесне одужання нарешті приводять його до хреста» [4, с. 503-504]. Історик припускає, що той «мотив провидіння» підкреслює, що охрещення сталося проти його волі і свідомості, оскільки на сторінках літопису рясно насипано фрагментів про «безбожне» життя князя, коли він був ще язичником. «Через призму книжної, церковної письменності, – веде мову далі М. Грушевський, – пройшли тільки деякі уривки сього старшого Володимирового епосу. Літописна повість описує його монструальну похоть, котра потребувала не десятки, а сотні жінок (...) Ріжні фрагменти старих переказів і пісень описують його «сватання» – заходи дістати жінку то з того, то з другого високого, неприступного роду. Так сватає він Рогнідь, княжну полоцьку. Далі – в корсунській легенді – посилає «воєводу свого Олега» до «корсунського князя» просити за себе дочки його» [4, с. 504]. Таким чином, у літопис потрапили «надприродні, провіденціальні» пояснення Володимирового навернення до нової віри, а джерелом тих пояснень були, напевне, усні легенди і перекази, які все ж просочилися у писемний текст «Повісті минулих літ».

Першим актом на шляху християнізації Русі стало хрещення киян. Володимир почав з того, що понищив язичницьких ідолів, яким поклонявся сам разом з мешканцями міста. Описані події і справді могли мати місце, спогад про них потрапив під перо літописців з усних переказів, що й надало цьому оповіданню белетристичної жвавості й динамізму, а також живої гостроти, підсиленої емоційними зауваженнями літописця на кшталт висловлювання про Перуна, якого князь наказав утопити у Дніпрі: «Велий еси, Господи, чюдная дѣла твоя! Вчера чьстнымь от человѣк, а днесь поругаемь» [14, с. 591]. Оповідання про хрещення киян скомпоноване таким чином, щоб зідеалізувати цю подію. Справді, дивно виглядає вся ця історія про зміну світогляду у киян. Язичники, які ще вчора оплакували потоплення Перуна, з великою радістю сприймають учення Христа. Тому-то ще В. Татіщев не повірив зображеній картині, уявивши цю подію «реалістичніше»: «По опровержении идолов и хрещении множества знатных людей, митополит и попы, ходяще по граду, учаху люди вере Христове. И хотя многие принимали, но множайшии, размышляя, отлагали день за день; инии же закостенелые сердцем, ни слышати учения не хотели» [20, с. 63]. Очевидно, Нестор (або його редактори) навмисно ідеалізував картину хрещення киян, надавши їй святковості і релігійного пафосу. Пафосно звучать і останні речення цього оповідання: «Нови людье християнстии, избрани Богомъ. Володимиръ же просвещенъ самъ, и синови его, и земля его» [14, с. 596].

Так і сформувався із усних та книжних джерел «цикл» оповідей про християнізацію Русі. Літописці зважено відбирали матеріал для того, щоб провести крізь свій твір християнську ідею, тому не дбали про правдивість, достовірність, історичність зображення, а працювали як письменники, редактори, упорядники, цензори, просіюючи крізь сито релігійної пильності розрізнені відомості. Не будемо стверджувати, що текст оповідання про хрещення Русі формувався як «підтасовка фактів» або як «фальсифікація», «ідеологічна вигадка», оскільки йдеться ж бо не про строгий історичний текст, а про літературну творчість, якій притаманні засоби художнього моделювання, літературні прийоми перебільшення, замовчування, художнього домислу. Тому це треба так і розглядати, не докоряючи літописцям за уведення читача в оману.

ЛІТЕРАТУРА

1. Васильевский В.Г. Русско-византийские отрывки (Хождение апостола Андрея в стране мармидонян) / В.Г. Василевский // ЖМНП. – 1879. – № 1. – С.39-56.
2. Голубинский Е.Е. История русской церкви / Е.Е. Голубинский. – М., 1901. – Т. 1. – 685 с.
3. Греков Б.Д. Киевская Русь / Б.Д. Греков. – М.: Госполитиздат, 1953. – 568 с.
4. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т.1: До початку XI віка / Михайло Грушевський. – К.: Наукова думка, 1991. – 736 с.
5. Грушевський М.С. Історія української літератури. В 6 томах, 9 книгах. – Т 2. / Михайло Грушевський. – К.: Либідь, 1993. – 264 с. – (Літературні пам'ятки України).
6. Жданов Р.В. Крещение Руси и начальная летопись / Р.В. Жданов // Исторические записки. – 1939. – № 5. – С. 3-30.
7. Кузьмин А.Г. Русские летописи как источник по истории Древней Руси / А.Г. Кузьмин. – М.: Наука, 1973. – 320 с.

8. Ламанский В.И. Славянское житие Св. Кирилла как религиозно-эпическое произведение и как исторический источник / В. Ламанский // ЖМНП. – 1904. – № 5. – С.131-169.
9. Левченко М.В. Очерки по истории русско-византийских отношений / М.В. Левченко. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – 456 с.
10. Лихачев Д.С. Статьи и комментарии / Д.С. Лихачев // Повесть временных лет. – Ч. 2: Приложение [Под ред. В.П. Адриановой-Перец]. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1959. – 514 с. – (Литературные памятники.)
11. Макарий (Булгаков). История христианства в России до равноапостольного князя Владимира / Макарий. – СПб., 1846. – 284 с.
12. Малышевский И.И. Сказание о посещении Русской страны св.апостолом Андреем. Речь, сказанная в торжественном собрании Киевской дух. Академии 14 июля 1888 года по случаю исполнившегося девятсотлетия со времени крещения России / Ив. Малышевский // Труды Киевской духовной академии. – 1888. – Т.2. – № 7. – С. 756-771.
13. Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси / Владимир Терентьевич Пашуто. – М.: Наука, 1969. – 324 с.
14. Повість минулих літ. Літопис за Іпатським списком / Пер. В. Яременко // Золоте слово. Хрестоматія літератури України-Русі епохи Середньовіччя IX-XV століть. Книга перша [За ред. проф. Василя Яременка]. – К.: Аконіт, 2002. – С. 460-781.
15. Полонская Н. К вопросу о християнстве на Руси до Владимира. / Н. Полонская // ЖМНП. – 1917. – № 9. – С. 33-80.
16. Приселков М.Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X-XII вв. / М.Д. Приселков. – СПб., 1913. – 414 с.
17. Рапов О.М. Русская церковь в IX – первой трети XII в. Принятие християнства / Рапов Олег Михайлович. – М.: Высшая школа, 1988. – 416 с.
18. Рассейкин Ф.М. Первое правление Фотия, патриарха Константинопольского / Ф.М. Рассейкин. – Сергиев-Посад, 1915. – 380 с.
19. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. / Борис Александрович Рыбаков. – М.: Наука, 1982. – 560 с.
20. Татищев В.Н. История Российская: В 7-ми т. – Т.1 / В.Н. Татищев. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1962. – 499 с.
21. Франко І. Святий Климент у Корсуні. Причинок до історії старохристиянської легенди / Іван Якович Франко. Зібрання творів у 50 т. – К.: Наукова думка, 1981. – Т. 34. – С. 7-348.
22. Чертков Д.Ч. О переводе Манасиной летописи на словянский язык Д.Ч. Чертков // Русский исторический сборник. – М., 1843. – Т. 6. – С. 1-184.
23. Шахматов А.А. Корсунская легенда о крещении Владимира / А.А. Шахматов. – СПб., 1906. – 125 с.
24. Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах / А.А. Шахматов. – СПб., 1908. – 687 с.

Рецензенти: Ситченко А.Л., д.педаг.н., професор,
Лебединцева Н.М., к.філол.н., доцент

© Руссова В.М., 2009

Стаття надійшла до редколегії 14.09.09 р.